

Tattigül Kartaeva. Sır-Aral Etnografyası. Almatı: Kazak Kitabı, 2022, ISBN 978-601-7608-59-0. 512 sayfa.

Doç. Dr. Serikbay KUSANOV*

“Sır-Aral Etnografyası” kitabı Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Spor Bakanlığı'nın “Kültür ve sanat alanındaki rekabeti arttırmak, Kazakistan'ın kültürel mirasını korumak, incelemek, tanıtmak ve arşiv çalışmalarının uygulanmasının verimliliğini arttırmak” programının “Sosyal açıdan önemli literatür türlerinin edinimi, basımı ve dağıtımı” adlı alt programı çerçevesinde, yani devlet projesiyle yayımlanmıştır. Kitap tanıtımı 18 Ocak 2023 tarihinde, Kazakistan Cumhuriyeti Millî Kütüphanesinde gerçekleşmiştir.

Eserde, Sırderya Nehri'nin aşağı kesimlerinde yer alan “Sır bölgesi Kazakları” ile Aral Gölü'nün doğu ve kuzeydoğu kıyılarına yerleşen “Aral Kazakları” söz konusu olduğu için eserin adı “Sır-Aral Etnografyası” olarak adlandırılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarındaki idari bölünmeye göre, “Sır-Aral Kazakları” o dönemdeki Perovsk ve Kazalı bölgelerinin Kazaklarından oluşmaktaydı.

Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi profesörü Tattigül Kartaeva'nın monografik çalışmasında, Sır-Aral bölgesi sakinlerinin etnografik mirası ve bölgesel özellikleri incelenmiştir. Araştırma çalışmasında, 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Sırderya Nehri'nin aşağı kesimleri ile Aral Gölü'nün doğu ve kuzeydoğu kıyılarına yerleşen kazakların geleneksel etnografyası ile bölgedeki Kazak köylerinin geleneksel görünümü anlatılmaktadır. Sır-Aral bölgesindeki Kazakların kabile üyeleriyle alâkalı toplanan yazılı belgelere dayanarak tarihi devirlerdeki göç akışının yerel aşiretlerin etnik kökeninin değişimine etkisi, kabilelerin XIX. asırdaki yerleşim bölgeleri ile günümüzdeki yerleşim bölgeleriyle uygunluğu, eski Kazak köyünün şekli ve türleri, göçebe ve yarı göçebe hayvancılığın, yerleşik hayata geçmiş köylerin özellikleri incelenmiştir. İstatistik Komitelerin tarihsel ve demografik verileri yazar tarafından analiz edilmiştir.

Eserde, geleneksel çiftçilik, mevsimlik yerleşim yerlerine göç, gelenek ve göreneklerdeki bölgesel özellikler kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Sır-Aral Kazaklarının bölgesel özelliklerine tanıklık eden etnografik anıtlar, saha araştırma materyallerine dayanarak kanıtlanmaktadır.

Araştırmacı, eski Sırderya Nehri ve Aral Gölü Deltasında yaşayan Kazak halkının göç yollarının geliştirilmesi, hayvancılık, tarım, avcılık, balıkçılık, çeşitli mesleki özellikler ve başka da büyük ölçekli ve önemli konuları ele almıştır. Sır-Aral Bölgesi Kazaklarının mevsimlik mekânlarının alanı geniş olmuştur. Kışlaklar Sır Derya nehrinin iki yanındaki alanları işgal ediyordu. Baharlık ve sonbaharlık mekânları ise Karakum, Torğay civarlarını, yaylaları İrgız, Kostanay, Aktöbe, Torğay, Atbasar topraklarındaki mekanları içine almıştır. Her kabilenin yöneticisi ve köy üyeleri mevsimlik otlaklara geleneksel olarak kalıplaşmış olan göç yollarıyla hareket etmişlerdir. “Satbay Yolu”, “Dağ Yolu”, “Sarısu Yolu”, “Uludağ Yolu”, “İrgız Yolu”, “Elek Yolu” gibi göç yol hatları meydana gelmiştir. Tarım, balıkçılık, avcılık, marangozluk ve el sanatları, ticaretin gelişmesi, evdeki çalışma alanlarının gelişmesi, onların içinde kilim, kamaştan döşeme dokuma sanatında, kuyu kazma işinde de bölgesel özellikler ortaya çıkıyor. Sır-Aral Bölgesi'nin üzerinden geçen Orta Asya ile Batı Avrupa'yı birbirine bağlayan ticaret ve kervan yollarının oluşması, yönleri, topografisi, haritası sunulmuştur. Sır-Aral Bölgesi Kazaklarının geleneksel maddî ve manevî miraslarını inceleme aşamasında yaşam konutları, ev ve tarım ürünleri, giyim, gıda, geleneksel aile sistemindeki bölgesel özellikler ortaya konulmuştur. Sır-Aral Bölgesinin kendi içindeki iç bölgesel özellikler de belirlenerek bölgesel etnografik kelimeler birliği her konu çerçevesinde bir araya getirilmiştir.

* Al-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Kazak Edebiyatı ve Edebiyat Teorisi Bölümü, Almaty/Kazakistan, kosan_1964@mail.ru ORCID ID: 0000-0003-4923-6295.

Ayrıca yazar bu eserinde Aral yakınlarındaki Kazakların kervan yollarını, yaşam ve meslekle ilgili üretim ürünlerini ve el sanatlarını, su kaynakları yönetiminde kuyu ve sığınakların oluşturulma yollarını kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bu bağlamda, Sır'ın aşağı kesimlerinde yaşayan Kazakların giyecek, yiyecek, hayvan yemi ve diğer göçebe yaşamın önemli değerlerini ihmal etmedikleri görülmektedir. Buna ek olarak, bölge halkının sosyal ve örfî hukuk ilişkileri, aile gelenekleri, halk hekimliği, baksılık, eğitim, inançlar, aile kurmak, defin, yas gibi geçmişteki Kazak yaşamının sorunlarına profesyonel bir bilim adamı-ethnograf gözüyle bakarak yetkin bir inceleme gerçekleştirmiştir. Bilimsel çalışmanın son bölümünde ise araştırmacı, Sır-Aral bölgesi sakinlerinin dilinin bölgesel ve mesleki özelliklerine odaklanmakta ve önemli düşünceler öne sürmektedir. Kitabın son sayfalarında yapılan bilimsel çalışmaların sonuçları, verileri ileten kişiler hakkındaki bilgiler, kullanılan literatür listesi verilmiş ve gerekli eklerle tamamlanmıştır.

Etnograflarla diğer araştırmacılar arasındaki farklardan biri de her nesne ile her ürünü gözleriyle görmeleri, elleriyle tutmaları ve bunların nasıl yapıldığını, hangi işlevi yerine getirdiklerini ve nasıl korunduğunu orijinal haliyle değerlendirmeleridir diyebiliriz. Her eski meslek türünün kendi sırları ve ilginç yanları olduğu kadar zorlukları da vardır. Bir ethnograf, geride gizli kalmış sırlara vakıf olmak için zaman zaman riske de girebilmektedir. Örneğin, başkasının devesini sağmak, atına binmek ve darı öğütmekten, kuma yarı gömülü kuyuların içine girmek veya avcı ve çoban köpeklerini takip ederek tanımadığı bir hayvanla iletişim kurabilmek, bayan araştırmacılar için kolay bir iş değildir.

Saha araştırması sırasında yazar Tattigul Kartaeva kilim dokur, örekeyle yün eğirir, el değirmeninde buğday öğütür, kırmızı mayalar, kırkyama ve keçe yapar ve aynı zamanda ulusal el sanatlarını ve gıda ürünlerini kendi elleriyle deneyimler, bir bilim insanının gözüyle ölçer, biçer ve fotoğraflarını çekip videoya kaydeder. Burada elde edilen verileri her ilçe ve köyün kendine özgü etnik özellikleriyle tarihsel ve tipolojik olarak karşılaştırması, bilimin teorik mantığına dayalı uygun sonuçlar çıkarması ve sonuçları bilimsel dolaşıma dahil edebilmesi oldukça önemlidir.

Kazak halkının en az beş bin yıllık geçmişi göçebe yaşamla ilişkili olduğu için, Kazaklar tarafından yüzyıllar boyunca biriktirilen yaşam deneyimlerinin, ulusal geleneklerinin ve mesleki dünya görüşlerinin, el sanatlarının ve diğer değerli hazinelerinin büyük bir kısmı göçebe yaşamın sona ermesiyle geçmişte kalmıştır. Bir ethnograf olabilmek için gelenek ve görenekleri bilmenin yanı sıra zengin Kazak millî folklor ve kültürü, arkeoloji eserleri ve tarihi materyalleri hakkında çok iyi bilgi sahibi olmak şarttır. Böyle bir bilgiye sahip olmak isteyen araştırmacının sürekli arayış içinde olması gerektiği de bilinen bir durumdur. Başka bir deyişle, yukarıda belirtilen zorunlu ideallere sadakat gösteren millî mirasımızın envanteri için yorulmadan ter döken sayılı bilim adamı ethnograf vasfına sahip olabilmektedir.

Kazakların tarihi, kanla yazılmış gibidir. Kazak halkının yaşadığı çeşitli dönemlerin tarihini okuduğunuzda, klanlar arası, ülkeler arası, devletler arası birçok çatışmaların, savaşın, kaosu kroniğini okuyormuş gibi hissedersiniz. Ancak, bu kanlı katliam ve kaosla dolu sürekli tekrarlayan savaşların bir dönem durgunlaştığı anları olmuştur. Bu çok az süren durgunluk ve refah dönemlerinde, atalarımız özverili bir şekilde sadece ailelerinin değil, tüm soyunun ve aşiretinin hayati ihtiyaçlarını sağlamaya özen göstermişlerdir. Hayvanlarının hesabını yapar, evinin ihtiyacını, eksiğini gediğini tamamlar; bazıları bir aile kurup onun için gerekli ev ihtiyaçlarını temin eder; keçe yapar, kilim dokur, yün kırkar; at için gerekli eyer, dizgin, kamçı, kırbaç ve kayış gibi koşum takımını tamamlar; âsi atları kontrol altına alırken kullandıkları dizginlerini ve alet edevatlarını hazırlar; kadınlara evde ve mutfak işlerinde lazım olabilecek kap kakacaklarını temin eder; düşmana karşı kullanılacak silah ve savunma araçlarını yapar; yani göçebe bir topluluk, bir çoban köyü için gerekli olan her şeyi kendi elleriyle yapmışlardır. Gelenek-göreneklerin etkisinin gerilediği, el sanatlarının gelişmesinin durduğu, demirhanelerin tükendiği ve küreselleşme sürecinin galip geldiği günümüzde, ata mesleğini süredirebilen Kazak aileler çok azdır. Daha dün, hatta 1990'lara kadar, Sır-Aral bölgesinin

herhangi bir evinin avlusunda ıstar kurup tezgahlarda ninelerinden miras kalan halı, kilimleri dokuyan kadınları görmek mümkün idi. Kilim dokurken kırmızı kurşunun kızıl rengi işlemiş olan kadınların ellerindeki kılıç sopalar ise adeta kızların namusunu koruyan bir silah gibiydi. Küreselleşmenin etkisi altında örekeyle yün eğirmek te kaybolmaktadır.

Kazakların tarihi, göçebe insanların hayatı her zaman sadece ataların isimlerinin yazıldığı şecere sayfalarından ve anlamlı anlamsız savaşlarla dolu kroniklerden ibaret değildir. Bozkır halkının gerçek tarihi onun kendi hayatında, hareketli yaşamındadır, yani günlük yaşamında kullandıkları el işi eşyaları ve tükettiği lezzetli yemekleri, tören kıyafetleri, taze ve eşikteki kartalı, ahırdaki dört çeşit hayvanın bakımıyla kendini ortaya koymaktadır. Aksakallı büyükerin duası ve kutsaması, genç kızın gelin giderken söylediği hüzünlü şarkı, delikanlının evleneceği kızın evine ilk gelişi, gelin alma, gelinin yüzünü açma, köstek kesme, pehlivanlar güreşi, at yarışı, bütün bunların hepsi göçebe gelenek ve bilincin tarihsel gerçekliğidir diyebiliriz. Dolayısıyla modern Kazak etnografyasının değeri de budur. Göçebe yaşam tarzının ortadan kalkmasıyla, ulusumuzun asırların derinliklerinden gelen kıymetli mirasının yıllar geçtikçe kaybolmaya yüz tuttuğu bir sır değildir.

İşte bu noktada Tattigul Kartayeva'nın "Sır-Aral Etnografyası" adlı araştırma çalışmasının önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Günümüzde halk hafızasından silinmeye yüz tutan kutsal hazineleri âdeta yeniden keşfediyor ve onları gelecek nesillerin zihnine yerleştirmek için büyük bir tutku duymaktadır. Kitap oldukça kaliteli bir şekilde hazırlanmış ve eserde Tattigül'ün saha gezileri sırasında kendi çektiği fotoğraflarla birlikte uzun yıllar boyunca çeşitli arşiv fonlarından topladığı ulusal etnografik ürünlerle anıt koleksiyonlarını içermektedir.

Aral Denizi'nin çekilmesi ve çevre felaketinin etkilerinin, sahil ve Sır bölgesi halkının kitlesel göçüne yol açtığı bilinmektedir. Bu durum, bölgede uzun süredir yaşatılagelen gelenek ve göreneklerin, halk sanatlarının, geleneksel mesleklerin çöküş sürecini hızlandırmıştır. Mavi Deniz çevresinde yaşayan nüfusun azalmasıyla birlikte, yaşam kalitesi ve süresi de düşmüştür. Aral suyundaki kuşlar ve kıyı hayvanlarla birlikte, birçok balık türü de "Kırmızı Kitap"a dahil olmuştur. Bir zamanlar Türklerin ana vatanı olan Ulu Turan Krallığı'ndan miras kalan milli kültürün kaderi de bir belirsizliğe sürüklenmektedir. "Sır-Aral Etnografyası" adlı araştırma çalışmasında keçe çadır inşası, keçe çadır evi dekore etme kültürü, kuyu kazma ve duvarlarının taş ve tuğla ile döşenmesi, etrafını çalı türleriyle, sekseville, kavak ağacıyla çevirip sarmak gibi Kazak halkının geleneksel bilgi sisteminin bölgesel ve yerel alana özgü özelliklerini tanıtan fotoğraflar sunulmaktadır. Bölgede yapılan çalışmalarda aktif olarak var olan kuyu türlerinin yanı sıra türleri tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan ve acil korunmaya ihtiyaç duyan bazı kuyu türleri de tespit edilmiştir. Saha araştırması sırasında Kızılkum, Karakum ve Aral bölgelerinde yaşayan Kazakların ahır yapma, etiketleme yoluyla develerin tescili gibi ekonomik faaliyet türlerinin yanı sıra ev işleri gibi günlük yaşamlarını, el sanatlarını ve günlük geleneklerini gösteren fotoğraflar çekilmiştir.

Araştırma çalışmasının içeriğindeki verilerle belgeler, Sır-Aral'ı "Etnografik Bölge" ve "Geleneksel bölge" olarak tanımlayıp tanıtmaktadır.